

Rüstəm Əliyev bir ərəbşünas kimi

İmamverdi Həmidov

*AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*

Professor Rüstəm Əliyevin təqdimində elmi və əməli fəaliyyətinin nəticəsi kimi işlədilən «şərqşünas» sözü tamamilə yerinə düşən bir tərifdir. Coğrafi baxımdan Avropa qitəsinə görə Şərq anlayışı ilə bağlı olan bu sahənin həddləri çox geniş olsa da, bu halda biz ənənəvi olaraq Yaxın və Orta Şərq regionunu nəzərdə tuturuq. Regionda isə üç dildə - ərəb, fars və türk dillərində yaradılmış zəngin ədəbi-mədəni irsin öyrənilməsi Azərbaycan şərqşünaslığının diqqətində olmuşdur. Şərqşünaslarımız adətən bu sahələrin birində ixtisaslaşmışlar. Təcrübə göstərir ki, hər üç dildəki irsi öyrənməklə fəaliyyətini istiqamətləndirməyi bacaran şərqşünas-alimlərimizin uğuru daha böyük və şöhrətlidir. Keçən əsrin ikinci yarısında və hazırda belə alimlərdən prof. Rüstəm Əliyev, akad. Ziya Bünyadov və akad. Vasim Məmmədəliyevi göstərmək olar.

Əsas elmi fəaliyyət sahəsi iranşünaslıqla – farsdilli ədəbiyyatın tədqiqi, mətnşünaslıq məsələləri ilə bağlı olan prof. Rüstəm Əliyev ərəb dilində yaradılmış və təsiri dünya mədəniyyətinə keçmiş sivilizasiyanı sadəcə öyrənməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda bir ərəbşünas kimi fəaliyyət göstərmişdir. Rüstəm müəllimin ərəbşünaslıq işləri müxtəlif istiqamətlərdə olmuşdur: ərəb ədəbiyyatına aid yazıları, iranşünas kimi apardığı tədqiqatlardakı müvafiq problemlər haqqında bəhs etdikdə ərəb ədəbiyyatı məsələlərinə yer verməsi, mətnşünaslıq işlərində və filoloji tərcümələri yerinə yetirdikdə nəşrlərə yazdığı izahları, ABŞ, ərəb ölkələri və keçmiş Sovet İttifaqının müxtəlif universitetlərində ərəb ədəbiyyatı tarixinə aid oxuduğu mühazirələri, ərəb filologiyası ilə bağlı keçirilən elmi müzakirə və yığıncaqlardakı çıxışları, ərəb ədəbiyyatının ayrı-ayrı dövrləri sahəsində aspirant və dissertantlara elmi rəhbərliyi.

60-cı illərin sonu və yetmişinci illərin əvvəllərində dörd ilə yaxın bir müddətdə aspirantı olduğum SSRİ EA Şərqşünaslıq İnstitutundakı Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatı sektorunda, sonralar isə

Əlyazmaları Fondu (indiki Əlyazmalar İnstitutu), Şərqşünaslıq və Ədəbiyyat İnstitutlarında çıxışlarını dinlədiyim Rüstəm müəllimi həm də bir ərəbşünas kimi tanımışam.

Professor Rüstəm Əliyevin ərəb filologiyasına ciddi marağı Leningrad Dövlət Universitetində təhsil aldığı illərdən başlamışdır. O, akad. Kraqkovskinin tələbəsi kimi ərəbşünas Rozenin ənənəsini davam etdirmiş və L.Z. Pisarevski ilə birgə universitet tələbələri üçün «Ərəb müntəxəbatı»nı hazırlamışdır. 20 ç.v. həc-

mində olan bu kitabda ərəb ədəbiyyatına aid çoxlu nümunələr toplanmışdır. Məncə, bu əsər indi də aktuallığını saxlayır, çünki 40 ildən çoxdur ki, Azərbaycanda BDU-da və indi bir neçə başqa universitetdə ərəb filologiyası şöbəsi vardır, lakin belə bir müntəxəbatın hazırlanmasına təşəbbüs göstərilməmişdir.

Fars ədəbiyyatı və Nizami Gəncəvinin lirikası haqqında yazdığı işlərdə alim qəzəl haqqında fikirlərini ərəb ədəbiyyatında bu janrın yaranması ilə başlamaqla qəsidənin ilkin şəkli, əhatə etdiyi nəsim və başqa bölmələrinə ərəb dilində ilkin qaynaqlar əsasında diqqəti yönəldir.

O, şeirin vəznə ilə bağlı problemlərdən bəhs etdikdə, ərəb şeiri mühitində təşəkkül tapmış əruzun xüsusiyyətləri, növləri və inkişafını izləyir. Bununla əlaqədar gətirdiyi nümunələr ərəb, fars və türk – Azərbaycan ədəbiyyatlarını əhatə edir.

Rüstəm Əliyev ərəb dilində yaradılmış ədəbiyyatda islam xilafətində birləşmiş xalqları təmsil edən ədib və şairlərin xidmətinə nəzərə almağın tərəfdarı kimi çıxış edir, ərəbdilli mədəniyyətdə qonşu xalqların ədəbi-mədəni abidələrinin rolunu dəyərləndirirdi.

Rüstəm müəllimin aspirant və dissertantlar üçün müəyyən etdiyi mövzular bu baxımdan diqqəti cəkməklə ərəb ədəbiyyatının əlaqələrini də öyrənməyə kömək edir. Ərəb ədəbiyyatının VIII-IX əsrlər dövründən tutmuş XX əsr də daxil olmaqla bütün dövrlərinə aid olan mövzularda bunu görmək olar: sanskrit abidəsi hesab olunan, fars dilinə tərcümə edilən, sonra isə ərəb dilinə çevrilən «Kəlilə və Dimnə»nin mütərcimi Abdulla ibn əl-Müqəffənin yaradıcılığı; əsərlərində şüubiliyin, qədim İran abidəsi «Tacnamə» və başqa abidələrin təsiri duyulan İbn Quteybə Dinəvərinin ədəbi görüşləri; yeni ərəb ədəbiyyatının mühacir qolunda maraqlı səhifə təşkil edən «Qələm birliyi» və Mixail Nuaymənin yaradıcılığı; çoxəsrlik tarixə malik ərəb şeiri ilə yanaşı başqa xalqların bədii düşüncə məhsulu olan əsərlərdən bəhrələnən yeni poeziyanın xüsusiyyətləri və s.

Göründüyü kimi, bu mövzular ərəb ədəbiyyatının başlıca zəngin dövrlərini çevrəsinə almaqla onun keçdiyi inkişafın səciyyəsi haqqında təsəvvür yaradır. Şəxsi təcrübəmdən bilirəm ki, Rüstəm müəllim aspirant və dissertantlarına verdiyi mövzuların planını hazırlamaqla ümumi elmi istiqamətin müəyyənləşdirilməsinə ciddi yanaşırdı. Buna görə də onların dissertasiyalarında qoyulmuş məqsəd Rüstəm müəllimin ərəb ədəbiyyatı sahəsindəki elmi duyumundan xəbər verir. Belə bir fakt da maraqlıdır ki, onun 16 aspirant və dissertantından 9-u ərəb ədəbiyyatı və ərəb dili ixtisasları sahəsində dissertasiya müdafiə etmişlər.

Bəllidir ki, ərəb ədəbiyyatı haqqında elmin, ərəb qaynaqlarında «ən-nəqd əl-ədəbi» adlanan elm sahəsinin yaranması ərəb dilçiliyi ilə bağlıdır. Daha doğrusu, ilkin mərhələdə - VIII əsrin sonu – IX əsrdə ədəbi tənqidin nümunələrini dilçi alimlərin əsərlərində görmək olar. İlk «ədəbi tənqidçilər»dən təmiz dilçilik məktəbləri olan Kufə və Bəsrə məktəb-

lərinin uğurlarını sintez edən Bağdad məktəbinə filoloji cizgi daha çox uyğun gəlir. Artıq bu məktəbin bir çox nümayəndələri dilçilik və ədəbiyyat məsələlərini öyrənməklə, poeziyaya ayrıca əsərlər həsr etməyə başlamışlar. Professor Rüstəm Əliyev klassik ərəb ədəbiyyatının nəzəri məsələlərinin öyrənilməsində bu cəhətə ayrıca fikir verməyin gərəклиiyini zəruri sayırdı. O, klassik bədii-estetik sistemin və poetikanın nəzəri əsaslarını təşkil edən bəlağət, bəyan, məani, bədi və qafiyə haqqında ərəb ədəbiyyatşünaslığında mövcud fikirləri öyrənməyi və onlara münasibət bildirməyi əhəmiyyətli bilirdi. Onun elmi rəhbərliyi ilə yerinə yetirilmiş «Ərəb ədəbiyyatı nəzəriyyəsi»nin əsasları (əs-Səkkakinin «Miftahül-ülum» əsəri əsasında)» namizədlik dissertasiyasında göstərilən məsələlər kifayət qədər həllini tapmışdır. Orta əsrlər filoloji fikrinin inkişafında böyük rol

oynamış Azərbaycan alimləri Xətib Təbrizi, Zəncani və başqalarının ədəbi irsinin öyrənilməsinə qayğı ilə yanaşmağı tövsiyə edən Rüstəm Əliyev bu sahədə ayrıca tədqiqat işini istiqamətləndirmişdir: «Ərəb dilinin qrammatikasına və leksikoqrafiyaya aid Azərbaycan alimlərinin əsərləri». XII əsrin abidəsi olan əl-Cövhərinin «əs-Sihah» əsərinin leksikası da onun diqqətini cəlb etmişdir.

Onun verdiyi ilkin istiqamət əsasında tədqiqatlarını davam etdirmiş tələbələrə mərhum Aida İmanquliyeva, eləcə də Mahirə Quliyeva və Vilayət Cəfərov ərəb ədəbiyyatı ixtisası üzrə doktorluq

dissertasiyası yazıb müdafiə etmişlər.

İstər ərəb ədəbiyyatına, istərsə də fars və türkdilli ədəbiyyatlara fəlsəfi-ədəbi cərəyan kimi təsəvvüfün böyük təsiri olmuşdur. Prof. R.Əliyev Mənsur əl-Həllacdan başlayaraq bu cərəyanın keçdiyi yolun öyrənilməsində XI-XII əsrlərdə İmam əl-Qəzzali və İbn əl-Ərəbinin əsərlərində təsəvvüfün dini və elmi aspektlərinin araşdırılmasının üstündə ayrıca dayanmağın gərəклиiyini vurğulayırdı.

Rüstəm müəllimin mətnşünaslıq təcrübəsi ərəb əlyazmalarının nizama salınması və öyrənilməsi sahəsində səmərəli nəticələr vermişdir. Əlyazmalar İnstitutundakı ərəb əlyazmalarının kataloqunun hazırlanıb nəşr edilməsində onun zəhməti böyükdür. R.Əliyev 1975-1980-ci illərdə Əlyazmalar İnstitutunda ərəbdilli yazılı abidələrin öyrənilməsi və nəşri şöbəsinin müdiri işləmişdir. Sonralar o, bu yöndəki təcrübəsi haqqında «Əlyazma kataloqunun tərtibi prinsipləri» adlı məqalə ilə elmi mətbuatda çıxış etmişdir.

Ərəbdilli ədəbiyyatın inkişaf tarixinin incə məqamlarını və özəlliklərini yaxşı bilən prof. Rüstəm Əliyev bu sahədə yazılan monoqrafiya və məqalələrin qiymətini özünəməxsus şəkildə verərdi. O, rus ərəbşünaslığında B.Y.Şidfarın «Klassik ərəb ədəbiyyatının obrazlar sistemi» əsərini dəyərli iş hesab edirdi. Bununla belə, elmdə qeyri-ciddi, plagiat və saxta yazılara qarşı amansız şəkildə qəzəbini bildirirdi. Azərbaycanda saxta elmi «kəşf» etmək iştahında olan Şumovski «More arabistiki» kitabında şirvanlı Ətəllah Arrani adlı bir şairin ərəb dilində divanını quraşdırmışdı. Daha doğrusu, bu saxtakarlıq Rüstəm Əliyev və Ziya Bünyadovun elmi əsaslı məqaləsindən sonra faş və ifşa oldu. Məlum oldu ki, qurama şair «Ətəllah» Şumovskinin öz adı «Boqdan»ın ərəb dilinə tərcüməsi imiş (EA Xəbərləri, № 4, 1977).

Rüstəm müəllim ərəb ədəbi dilində sərbəst danışdı. Bu fakt Moskvada Şərqşünaslıq institutunda çalışan ərəbşünaslarla müqayisədə onun nüfuzunu çox artırırdı.

Ərəbşünas Rüstəm Əliyevin fəaliyyəti mətbuat səhifələrində, görkəmli alimlərin deyimlərində öz əksini tapmışdır. «Əl-ittihadus-sufyatiyyu» jurnalındakı (1964, № 9) məqalədə ərəbşünas alimin layiqli qiyməti verilmişdir. Bir çox ərəb alimləri və ədibləri Rüstəm müəllimi yaxşı tanımış və fəaliyyətini təqdir etmişlər. Mənim tanıdığım iraqi alimlər Əbdülhəmid Alovci, Hüseyn Əli Məhfuz, Beyrut Universitetinin professoru Viktor əl-Keyk Rüstəm Əliyev haqqında ürək dolusu danışdılar. Prof. Davud Səllum onun haqqında məlumatlı olduğunu söyləyir. Sudan şairi və tədqiqatçısı Cili Əbdürrəhman Moskvada təhsil aldığı dövrdə Rüstəm müəllimdən çox şey öyrəndiyini bildirmişdir.

Müqayisəli ədəbiyyat və islam ədəbiyyatı mövzusunda yazılmış əsərlərin müəllifi Misir alimi Hüseyn Mücib əl-Misri öz tədqiqatlarında prof. R.Əliyevin elmi əsərlərinə isnad etmişdir.

Rüstəm Əliyev elmi-tədqiqat və mətnşünaslıq işləri ilə yanaşı ərəb dilindən bir çox bədii nümunələri tərcümə etmişdir. Ərəb ədəbiyyatının maraqlı nümunələrinin toplandığı aşağıdakı iki kitab Rüstəm müəllim tərəfindən rus dilinə çevrilmişdir: «Qüdrətli xəlifə Harun ər-Rəşid, hazır cavab Əbu Nüvas və Cuha haqqında əsil hekayələr» (1976), «Orta əsrlər ərəb povest və novellaları» (1982). Tərcümə işlərində o, ən çox M.N.Osmanov və O.Yusupovla əməkdaşlıq etmişdir.

Hər bir ərəbşünas islam dininin qaynaqları ilə tanış olmadan bu sahənin inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənə bilməz. Rüstəm Əliyev hələ sovet ideologiyasının hakim olduğu dövrdə Azərbaycana nisbətən əlverişli olmuş Rusiya mühitində islamın əsaslarına,

Qurani-Kərimə mənəvi bir maraq göstərirdi. Yaxşı xatırlayıram, aspirantura illərində (60-cı illərin sonuna təsadüf edirdi) islam dininin əsasları ilə bağlı mənə ciddi şəkildə tövsiyə edirdi ki, bu məsələ haqqında İqnatiy Qoldsiyerin «İslam haqqında müəhazirələr» kitabını oxuyum. 80-ci illərdə isə Rüstəm müəllim Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsinə başlamışdır. Ümumiyyətlə, onun Qurani-Kərimin rus dilinə tərcümələri haqqında dəyərli fikirləri var idi. O, Sablukov, Kraçkovski, Eberman, Valeriya Proxorovanın tərcümələrinin tarixi rolunu qiymətləndirməklə bərabər onların qüsurlarını da göstərmişdir. «Əl-fatihə» surəsinin Rüstəm müəllim tərəfindən yerinə yetirilmiş tərcüməsi «Şəhriyar» qəzetinin ilk nömrəsində (1992) verilmişdir. Mənim üçün çox xoşdur ki, oxuculara bu tərcüməni mən təqdim etmişəm. O, bu işi davam etdirmiş və yerinə yetirilmiş tərcümələr, mənə məlum olduğuna görə, ev arxivində saxlanılmışdır. Tərcüməni nəşr etmək bu müqəddəs kitabın dilimizdə anlamı haqqında daha bir nümunəni göstərirdi.

Ərəbşünas R.Əliyev iranşünas R.Əliyevi tamamlamış və onun şərqşünaslıq sahəsində nüfuzunu artırmışdır. Onun bu fəaliyyəti Azərbaycan – ərəb ədəbi-mədəni əlaqələrinin genişlənməsinə təsir göstərməklə bərabər, Azərbaycanda ərəbşünaslığın inkişafına xeyli kömək etmişdir. Odur ki, 90 illik yubileyində iranşünaslar kimi ərəbşünaslar da böyük alimi hörmətlə anır, onun ideya və araşdırmalarını davam etdirməyə səy göstərirlər.

İmamverdi Hamidov

Rustam Aliyev as an Arabist

Summary

In this article, well known Iranist scholar Rustam Aliyev's activities in the area of Arabic studies are being discussed. In this regards, scholar's writings pertaining to Arabic literature, his references to the issues of Arabic literature while conducting research on compatible problems of Iranistics, his explanations to publications while making philological translations and dealing with text studies, his lectures relating to the history of Arab literature to be delivered at various universities of the former Soviet union, Arabic countries, and the USA, his speeches made in scientific meetings on Arab philology, as well as scholar's activities as a scientific adviser of doctoral students and candidates for degree have been mentioned, in this paper.